

ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ ТА ПРАВОВИХ ВЧЕНЬ

УДК 340.342

Л. О. Корчевна

доктор юридичних наук

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова,
кафедра конституційного права та правосуддя, завідувачка
Французький бульвар, 24/26, Одеса, 65058, Україна

ЗАКОН РОЗВИТКУ ПРАВА Л. ПЕТРАЖИЦЬКОГО

У статті аналізується сутність закону розвитку права Л. Петражицького.

Ключові слова: закон розвитку права, сутність, Л. Петражицький.

Завдання цієї статті полягає у тому, щоб з'ясувати сутність закону розвитку права, сформульованого засновником і головою вітчизняної психологічної школи права Петражицьким. Таке дослідження надасть змогу виявити своєрідну природу феномену права, його тенденції і зв'язок з суспільними цінностями. Подібним чином сформульоване завдання поки ще не є предметом дослідницької уваги з боку вітчизняних правознавців і воно, без сумніву, утворює новий напрямок у розвитку правової думки в Україні.

Формула закону розвитку права Петражицького така: відповідно до ступеня одухотворення і соціалізації людської свідомості, тиск уніфікаційної тенденції права (юридичний позитивізм з точною фіксацією поведінки людей) поступово слабшає і з впливом часу усе більше зростає сфера дії інтуїтивного права. Чинне позитивне право має бути узгоджене з інтуїтивним правом.

Зі змісту закону очевидного його ключовими поняттями є: одухотворення людської свідомості, інтуїтивне право, позитивне право. Навколо цих понять і варто зосередити дослідницьку увагу.

Головним здобутком Петражицького і його школи було визнання права феноменом етики, а, відтак, феноменом ейдетичним, духовно-вольовим. У своїй епохальній праці «Теория права и государства в связи с теорией нравственности» Петражицький викладає головні положення європейської класичної етики і аналізує погляди таких відомих її представників, як Сократ, Аристотель, Кант. Останнього він вважає «найвидатнішим представником етичної філософії Нового часу» [1, с. 46].

Термін етики, як науки про мораль, вперше вжив Аристотель для позначення особливої сфери дослідження — «практичної філософії». Якщо в

«теоретичній філософії» ми висуваємо перед собою завдання виявити підстави того, що має місце, то в «практичній філософії» розглядаємо закони того, що мусить бути. Тож головне питання етики: що ми мусимо робити? Етика виховує в людині покликання завершувати світ шляхом надбудови до сфери існуючої емпірії того, що мусить бути. Вона осмислює речі в їх цілісності й доконечності. На цій підставі вчення про мораль споконвіку називають нормативним вченням про обов'язки.

Усі обов'язки моралі поділяються на правові і обов'язки добродійності; моральне і правове — суть одне й теж. Оскільки мораль як родове для права поняття, належить до сфери надемпіричного пізнання, то, наприклад, Кант цілком послідовний, коли зазначає: «Всезагальний критерій, за яким взагалі можна пізнати як право, так і не право, стане очевидним лише тоді, коли ми зігноруємо емпіричні принципи... Право — це сукупність умов, за яких свободна воля одного (особи) узгоджена з свободою другого, з точки зору всезагального закону свободи» [2, с. 285].

Вчення про обов'язки моралі Кант викладає у праці «Метафізика нравів у двох частинах». У першій частині «Метафізичні начала вчення про право» йдеться про правові обов'язки у сферах природного або приватного права і позитивного або публічного права. До правових обов'язків Кант відносить свободну волю, добру волю, обопільну волю (справедливість), честь, гідність, совість. У другій частині «Метафізичні начала вчення про добродійність» йдеться про обов'язки людини стосовно самої себе і інших людей (людяність, ввічливість, скромність, вдячність, співчуття, любов, дружба).

У повній відповідності з приведеними міркуваннями Аристотеля і Канта Петражицький теж відокремлює серед етичних явищ імперативно-атрибутивні (право) і суто імперативні (моральність) [1, с. 121–126]. У словосполученні «імперативно-атрибутивні» — «імперативні» означає обов'язок, а «атрибутивні» — правомочність.

Те, що Петражицький услід за Аристотелем і Кантом вважав право етичним феноменом з властивою йому імперативно-атрибутивною структурою, означає, що він визнав духовно-вольовий фактор правогенезу, що є метафізичною психологією. Це споріднює його вчення з природним правом, згідно з яким, право у витопі — сфера нормативної етики, а не суто каузальної науки. Тож Петражицький визнав поділ європейських наук на «науки про природу» і «науки про дух».

Імперативно-атрибутивна структура права означає паристий його характер (обов'язок одного є правом іншого). Відносини між двома сторонами є правовідносинами. Це, знову-таки, є впливом Аристотеля, Канта і всієї природно-правової школи. У цьому зв'язку варто пригадати вчення про справедливість Аристотеля. Існує два види справедливості, а саме: зрівнююча або комутативна і розподільча або дистрибутивна. Перша є сферою координації в економічному суспільстві, а друга — сферою субординації у політичному суспільстві або державі. Зрівнююча справедливість регулює приватні або цивільні стосунки. Символом цієї справедливості є договір. Розподільча справедливість регулює публічні або політичні стосунки,

де розподіляються як благо влада, посади, винагороди, утримання та ін. Отже, зрівнююча справедливість — категорія приватного права, а розподільча — публічного.

Природу договору утворює вольна, добра, обопільна воля його учасників. Еквівалентність або рівноцінність є сутністю справедливості. «Кожному — за його вчинками» — така класична формула справедливості. Отже, виявлення зв'язку ідеї справедливості з принципом договору було знаменним і неминущим здобутком давніх греків та римлян. Договір став одним із ключових понять права. Він концентрував у собі, як у фокусі, найбільш істотні моменти стосовно і економіки, і права.

Для нашого аналізу важливо те, що паристий характер права засадничо обумовлював і символізував якраз договір. Ось міркування з цього приводу й Петражицького. Критикуючи позитивно-правову теорію, він зазначав, що у ній йдеться про односторонні розпорядження влади, на відміну від договорів, обопільних угод» [1, с. 429]. У минулому договори не тільки визнавалися самостійними джерелами права, але і зводили все позитивне право і підставу його обов'язковості до договорів. Договірне право чинне, незалежно від того, визнають його офіційно, чи ні [1, с. 471].

Вищими моральними законами є закони Божі. Сучасні моральні положення виводяться з Десяти Заповідей. Ці Заповіді у давніх євреїв відігравали роль статей договору між Іеговою і Ізраїлем, нормативних фактів сакрального договірного права — з санкцією у вигляді смертної кари шляхом побиття камінням [1, с. 485].

Зі сказаного випливає, що фактором правогенезу окрім психологічного, тобто духовно-інтелектуального є й соціальний, передусім, економіка. Як співвідносяться між собою ці два фактори? Відповідь така. Внутрішньою субстанційною сутністю права є людська вольна воля. Щоб не залишатися абстрактною можливістю, свобода мусить дати собі наявне буття, і першим актом свободи є власність, а, відтак, і договір. Іншими словами, постаючи духовним феноменом, право несе у собі універсальні позачасові начала (свободу і справедливість), які актуалізуються в історичних певних умовах місця і часу. В духові слід вбачати глибину права і його первісну ясність, все ж подальше розростання права має розумітися з цього первісного.

Висновок той, що у пізнанні права Петражицький обстоював метафізичну і психологію, і соціологію, чи то ідеал-реалізм (соціальна реальність ідеальна). Про таку соціологію йдеться тоді, коли автор: 1) визнає право феноменом етики, а, відтак, феноменом ейдетичним, духовно-вольовим; 2) визначає право як двоїсту (паристу) імперативно-атрибутивну структуру; 3) аналізує суспільні функції права, особливо у зв'язку з природою власності і природою державної влади; 4) розкриває природу і суспільну функцію юриспруденції; 5) опрацьовує вчення про право в об'єктивному і суб'єктивному смислі; 6) поділяє право на інтуїтивне і позитивне; 7) отожднює інтуїтивне право з справедливістю; 8) класифікує право на «суспільного служіння» і «особистісно-освободне» [1, с. 121–128, 157–206, 261–305, 377–490].

Далі. Визнання права феноменом етики, а, відтак, феноменом ейдетичним, духовно-вольовим, є підставою для існування інтуїтивного права.

У психологічній школі інтуїтивне право ототожнюється з справедливістю, а, відтак, природа останньої не партикулярна, а універсальна. Саме у такому ототожненні й вбачається специфічна природа справедливості.

За Л. Петражицьким, в справедливості люди вбачають вище керівне світло; у вірі в існування справедливості вони знаходять спокій і втіху в бідах і стражданнях життя. Але що таке справедливість, де і в якому вигляді вона існує, що є началом, який принцип справедливості? Справедливість є не що інше, як інтуїтивне право [1, с. 401–403].

Що таке інтуїтивне право, які його сутнісні ознаки? Що спільного властиве інтуїтивному праву у стосунку до позитивного? Головне у вченні про інтуїтивне право полягає в тому, що його природою є імперативно-атрибутивні переживання на відміну від моральності як суто імперативних переживань. Згідно з головною відмінністю інтуїтивного права від позитивного, у складі першого відсутні уявлення нормативних фактів, тут має місце усвідомлення атрибутивної обов'язковості відповідної поведінки незалежно від будь-яких побічних авторитетів.

На підставі викладеного, можливо виокремити наступні характерні особливості інтуїтивного права порівняно з позитивним.

1. Інтуїтивне право має індивідуальний, індивідуально-мінливий, різний за змістом характер. Його зміст визначається індивідуальними умовами і обставинами життя кожного, його характером, вихованням, освітою, соціальним становищем, професійними заняттями, особистими знайомствами і стосунками тощо. Звичайно, можна говорити про спільну інтуїтивно-правову психіку більш чи менш широких кіл людей, скажімо, сучасного культурного суспільства, інтелігенції, службовців, робітників, селян. Дослідження відповідних спільнот — цікава проблема психологічної науки про право. Але принципово інтуїтивне право залишається індивідуальним, не шаблонним правом, (можна сказати, що за змістом сукупності інтуїтивно-правових переживань, інтуїтивних прав стільки, скільки індивідів). Щоб уникнути непорозумінь щодо виразу «індивідуальний», варто відзначити, що індивідуальним у психологічному сенсі є будь-яке, і позитивне право. Будь-яке переживання є явищем індивідуальної психіки.

2. Постаючи індивідуально-різним за своїм змістом, інтуїтивне право відмінне від позитивного тим, що його рішення вільно перегукуються і дотичні до конкретних, індивідуальних обставин даного випадку, даної життєвої комбінації, не скуті, як у галузі позитивного права, заданим шаблоном відповідних законних приписів, які містять рішення для загальних категорій випадків, що ігнорують багато індивідуальних особливостей конкретних випадків життя і не в змозі їх передбачити і їм відповідати. Позитивне право є шаблонним, тобто однаковим за змістом для маси індивідів і приводить до пристосування сутності справи до зовнішніх форм, фіксованого змісту. Інтуїтивне право, навпаки, дозволяє розглянути окремий випадок у його індивідуальності.

3. Якщо позитивне право у процесі розвитку залежить від нормативних фактів, то інтуїтивне право — ні. Зміст позитивного права й складають ці факти. Інтуїтивне право розвивається закономірно-поступово, не схильне до фіксації і зміни і не залежить від свавілля будь-кого.

4. Якщо позитивні норми є приписами, які існують на даній території впродовж певного часу, то інтуїтивно-правові норми є вищими законами, які існують скрізь, завжди, стосовно усіх. Таке можливе тому, що суб'єктні уявлення чи уявлення релевантних фактів, які входять до складу інтуїтивно-правових переживань, не вносять відповідних обмежень. Обов'язки і права у галузі позитивного права є часовими, місцевими; у галузі інтуїтивного права — всезагальними, завжди і скрізь суцями.

5. Якщо позитивні норми мають умовне значення, то інтуїтивні норми істинні, правильні самі по собі. Вони є вищим критерієм для оцінки позитивних норм, для заперечення їх у випадку невідповідності їх змісту інтуїтивних норм. З цим пов'язана, далі, здатність інтуїтивного права досягати вищого емоційного стану, високого ентузіазму. Емоційна життєвість, інтенсивність правових емоцій у галузі інтуїтивного права більша, ніж у галузі позитивного права. Якщо так, то і мотиваційна дія свідомості свого обов'язку — права другого (пасивно-правова мотивація) і активної свідомості свого права (активно-правова, мотивація), а, відтак, відповідна виховна дія мають бути у галузі інтуїтивного права сильнішими, ніж у галузі позитивного права.

6. Інтуїтивне право відіграє істотну роль як фактор індивідуальної поведінки масових, соціальних, економічних та інших явищ. У багатьох сферах життя, врегульованих позитивним правом, наприклад, у сфері виробничо-ділового життя, у сфері оренди помешкання, купівлі речей у магазинах, у сфері відносин до чужої власності, життя, тілесної недоторканості, гідності, честі і ін., оскільки йдеться про свідомість і дотримання прав других чи свідомості і здійснення своїх прав, фактично люди керуються зазвичай зовсім не тим, що з цього приводу приписується цивільними, кримінальними законами (це величезній більшості зазвичай взагалі невідомо), а своїм інтуїтивним правом, вказівками своєї інтуїтивно-правової совісті. Тож фактичною основою відповідного соціального «правопорядку» і справжнім рушієм відповідного соціально-правового життя є по суті не позитивне, а інтуїтивне право [1, с. 388].

З огляду на сказане, виникає важливе запитання: на що, на які сфери поведінки поширюється інтуїтивно-правове нормування і яких сфер воно, на відміну від позитивного права, не стосується, — питання про сферу дії інтуїтивного права.

Інтуїтивно-правове нормування поширюється на ті сфери відносин, в яких йдеться про вчинення певного добра чи зла або розподілу певних благ чи зла між декількома суб'єктами. Тобто людській свідомості властива тенденція формувати певні інтуїтивно-правові рішення стосовно тих питань, які усвідомлюються як питання вчинення добра чи зла другим або отримання певних благ, певних плюсів, чи переживання певного зла, отримання певних мінусів з боку других. Якщо ж йдеться про формаль-

ності позитивного права, байдужих з точки зору розподілу добра чи зла, які не усвідомлюються як акти вчинення чи отримання добра або зла, інтуїтивно — правова совість не реагує, виявляє байдужість: відповідних правових переживань не виникає [1, с. 389]. Йдеться, таким чином, про важливу проблему розвиненої інтуїтивно-правової совісті.

Ми вже відзначали, що у психологічній школі справедливості є не що інше, ніж інтуїтивне право, а, відтак, природа справедливості не партикулярна, а універсальна. У цьому зв'язку варто пригадати й класичну формулу справедливості: віддати кожному згідно з його заслугами. Аналогічне і в Петражицького. Інтуїтивне право, а, відтак, справедливості врегулює що кому належить, що хто заслужив [1, с. 391].

Справедливість, як реальне явище, є явищем духовного життя, психічним явищем. Ми маємо тут справу з принциповими, нормативними переконаннями, і водночас етичними переживаннями. Тут мають місце етичні емоції, емоції обов'язку, відповідна поведінка усвідомлюється як належна. Уявлення або сприйняття чужого вчинку, як вочевидь несправедливого стосовно когось, викликає відповідне етичне засудження і обурення; спогад про власний вчинок такого характеру викликає відповідні етичні докори совісті.

Використовуючи, далі, поділ етичних переживань на два класи: суто імперативні, моральні і імперативно-атрибутивні, правові, аналізуючи з цієї точки зору переживання справедливості, переконуємося, що ці переживання відносяться по другого класу, що тут мають місце і діють імперативно-атрибутивні емоції, що відповідна свідомість є свідомістю того, що від одних належить другим, а не свідомістю одностороннього, суто імперативного зобов'язання. Як наслідок, справедливості мусить бути класифікаційно переміщена з класу моральності до класу права.

Нарешті, застосовуючи поділ права на два види (позитивне і інтуїтивне), вивчаючи переживання справедливості з цієї точки зору, легко констатувати, що тут ми маємо справу не з позитивно-правовими феноменами, з судженнями не про те, що належить згідно з законами і т. п., а про те, що йому згідно з совістю, згідно з нашими самостійними, незалежними від зовнішніх авторитетів переконаннями належить, має бути надано тощо. Відповідно до цього, наприклад, самі закони, правові звичаї піддаються критиці з точки зору справедливості як деякого вищого масштабу і критерію: деякі схвалюються, як узгоджені з вимогами справедливості, інші засуджуються і з обуренням не сприймаються, як несправедливі, не узгоджені з вимогами справедливості, які позбавляють когось чогось, що йому належать тощо.

Вже відзначалося, що сферою дії інтуїтивного права є розподіл благ і повинностей, на відміну від позитивного права, яке вирішує і питання, що не стосуються цієї сфери, питання формальностей, технічних порядків і т. п. Цьому відповідає сфера дії справедливості, яка спеціально стосується сфери розподілу благ і повинностей і некомпетентна у галузі формальних питань. Наслідок той, що переживання справедливості суть інтуїтивні етичні переживання імперативно-атрибутивного типу, тобто — інтуїтивне

право. Справедливість означає інтуїтивно-правові норми, які визначають, що кому від кого повинне або належить. Слово «справедливість» означає понад інтуїтивно-правових норм ще відповідну ознаку поведінки або властивість характеру, схвальну властивість, «добродійність» — схильність і намагання завжди діяти відповідно до вимог справедливості, тобто до норм інтуїтивного права. Протилежна ознака поведінки і характеру, порок, який полягає в схильності порушувати вимоги справедливості, називається «несправедливістю».

Висловлювання «справедливість» і «несправедливість» вживають головним чином у тих випадках, коли суб'єкти поведінки діють згідно з вільним вибором, а не під тиском каузальної необхідності, примусу, владних велінь інших і т. п. Необхідність, примус, владні веління унеможливають схвальність, наявність заслуги, добродійність відповідної поведінки.

Тож справедливість є правом, відноситься до класу права, а, відтак, до складу переживань справедливості, на відміну від суто імперативних, моральних, в неї входять атрибутивні (а не суто імперативні) емоції, двобічні, паристі суб'єктні і об'єктні уявлення, уявлення тих, від кого, і тих, кому щось повинне, належить. На підставі атрибутивної природи відповідних емоцій свідомість справедливості більш сильно впливає на поведінку, ніж суто імперативна, моральна свідомість. На тій підставі, що справедливість є інтуїтивним правом, то її норми не залежать від місцевих законів, звичаїв тощо. Ці норми є вічними, незмінними, мають всезагальне значення. Свідомість справедливості впливає на тлумачення, застосування і наукову розробку позитивного права, а також є фактором створення, руйнації і зміни позитивного права [1, с. 401–407].

З приведеного аналізу можна зробити загальний висновок. Сутність закону розвитку права Петражицького укорінена у поняттях «одухотворення свідомості», «інтуїтивного права», «позитивного права». Підставою існування інтуїтивного права є визнання права феноменом етики, а, відтак, феноменом ейдетичним, духовно-вольовим. Інтуїтивне право синонімічне транс-персональній справедливості.

Здійснене у XX ст. у психогенетиці відкриття генетичного коду людини підтвердило феномен інтуїції, а, відтак, інтуїтивного права. У зв'язку з цим, виявлення характеру співвідношення між інтуїтивним правом і генетичним кодом людини утворює фундаментальну перспективу подальшого опрацювання обраної проблеми.

Література

1. Петражицкий Л. И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности. — СПб.: Лань, 2000. — 608 с.
2. Кант И. Метафизика нравов в двух частях. Метафизические начала учения о праве. — СПб.: Наука, 1995. — 528 с.

Л. А. Корчевная

Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова,
кафедра конституционного права и правосудия
Французский бульвар, 24/26, Одесса, 65058, Украина

ЗАКОН РАЗВИТИЯ ПРАВА Л. ПЕТРАЖИЦКОГО

Резюме

Статья содержит анализ сущности закона развития права Л. Петражицкого.

Ключевые слова: закон развития права, сущность, Л. Петражицкий.

L. A. Korchevnaja

Odessa I. I. Mechnykov National University,
The Department of Constitutional Law and Justice
Frantsuzskiy Boulevard, 24/26, Odessa, 65058, Ukraine

L. PETRAZITSKIY'S LAW OF DEVELOPMENT OF LEGISLATION

Summary

The Article analyzes the substance of L. Petrazitskiy's law of development of legislation.

Key words: law of development of legislation, substance, L. Petrazitskiy.